

Voorrede

Dit geschrift heb ik moeten samenstellen zonder de beschikking over mijn boekerij en terwijl het geregeld gebruik van openbare bibliotheken mij toch reeds ontzegd zou zijn geweest door gebreken van mijn lichamelijke beweeglijkheid en van mijn gezicht. Het draagt daardoor min of meer een geïmprovisieerd karakter. Het is in de huiskamer geschreven. Het biedt geen nieuwe vondsten of diepzinnige conclusies, het behandelt louter dingen die iedereen weet of weten kon en tracht enkel ze in eenvoudige trant te bezien van een standpunt en te vatten in een verband, waarin misschien hier en daar de lezer iets verrassends vindt.

Aanvankelijk heb ik mijzelf wel gezegd: als men zeventig is, moet men niet meer productief werkzaam willen zijn. Maar wat zal men doen als de geest nog tot schrijven dringt? Het boek wordt, evenals in 1938 mijn *Homo Ludens*, toegewijd aan haar die nu al bijna zeven van mijn late jaren vult met glans van geluk, en die de ballingschap, mij door 's lands vijand opgelegd, licht heeft gemaakt.

Valt hier dan niet uitdrukkelijk dank uit te spreken aan directeuren van bibliotheken of instituten, des te aangenamer is het mij, die dank te brengen aan onze lieve vriendin Suze Kuenen, die altijd bereid was bijzonderheden voor mij na te gaan of mij boeken, die ik nodig had, te bezorgen.

De Steeg, 28 september 1943

J. H.

28 september 1943 - 5 mei 1945

Tussen deze beide data ligt 1 februari 1945, Huiszjnga's sterfdatum. Het handschrift van dit, zijn laatste volledige, werk werd persklaar gemaakt in 1943. In de loop van 1944 volgden nog enkele kleine wijzigingen, en de mogelijkheid ware niet uitgesloten geweest dat – nu het einde van de oorlog gekomen is – hier en daar nog iets toegevoegd of veranderd zou zijn.

Thans hebben wij ons echter te houden aan de publicatie van het manuscript zoals dat anderhalf jaar lang heeft liggen wachten op de vrijheid van drukpers. Het oog van de auteur is helaas niet meer over de drukproeven gegaan.

De toenmalige uitgever; 1945

Inhoud	
Voorrede	4
Inleiding.....	9
Eerste hoofdstuk	12
Terminologie van het verschijnsel beschaving.....	12
1. Het woord beschaving en zijn equivalenten.....	12
2. Aard van het begrip beschaving en van het verschijnsel zelf.....	20
Tweede hoofdstuk.....	22
Oosten en Westen als cultuurhistorisch contrast.....	22
1. De oudheid kent zulk een dualisme niet.	22
2. Eenheid en verscheidenheid van de laatantieke beschaving. Werking van het christendom.	24
3. Het uitzicht omstreeks 600. De islam.	26
4. Ook de islam scheidt geen Oosten van Westen.....	27
5. Eerst als Latijnse christenheid ontstaat ‘het Westen’.....	28
6. Aandeel van de verschillende volken aan de beschaving van de Middeleeuwen.	30
7. De verbrokkeling van het Duitse rijk.....	37
Derde hoofdstuk.....	39
Stijging en daling van cultuur	39
1. Stijging, daling en hoogtepunten hier slechts vage begrippen	39
2. Het begrip stijging getoetst aan de XIV ^{de} tot de XVI ^{de} eeuw.	40
3. Humana civilitas. Grote of gelukkige tijdperken?.....	44
Vierde hoofdstuk.....	48
Cultuurverliezen van de laatst verlopen eeuw	48
1. Cultuurwinst en cultuurverlies in het algemeen.....	48
2. Militarisme.....	50

3. Opkomst, bloei en verguizing van het democratische ideaal.	57
4. Symptomen van verval en verdwazing van het publieke leven...	61
5. Europa op weg naar 1914.....	66
6. De ondergang van het landschap.....	70
Vijfde hoofdstuk.....	73
De kansen op herstel	73
1. Allereerste voorwaarden tot een herstel van het kader van den geordende samenleving.....	73
2. De overschatting van het begrip Nationaliteit.....	75
3. De Volkenbond, zijn deugden en gebreken.....	78
4. Vertrouwen tussen staten.....	82
5. Een basis van vertrouwen vereist. Een nieuwe bezieling nodig. 84	
6. Streven naar verlossing.	85
7. Is een herleving van het christelijk geloof te wachten?	89
8. Schijnt, bij onbereikbaarheid van het hoogste wellicht nieuwe bloei op het esthetische gebied te wachten?.....	92
9. Verschuivingen in de waardering van de hoofddeugden.	96
10. De bourgeois.....	98
11. Genezing van de cultuur door beperking en versobering?.....	100
12. Cultuur en persoonlijkheid.	102
13. Cultuur en staat.....	104
14. Cultuur en nationaliteit. Een cultuurschisma te vrezen?.....	105
15. Denkbeeld van een nationale veel-eenheid.	107
16. De grote hedendaagse typen van cultuur.	108
17. Een algehele structuurverandering van de maatschappij?	112
18. Herstel van een statenorde.....	118
19. Proporties en kwaliteiten.....	119
20. Het federatieve beginsel.	121
Besluit	123

Inleiding

Wanneer straks deze oorlog zowel in het Verre Oosten als hier in het Westen zijn einde heeft gevonden in de uitputting van de verliezende partij, hoe zal het dan staan met de kans op een herstel van onze beschaving?

Een kans op herstel – van meer valt niet te spreken. Het is toch duidelijk genoeg dat deze bitterste van alle eeuwen, die in een agonie zonder weerga haar midden nadert, als tijdperk de stempel draagt van een voortschrijdend verval van beschaving dat in catastrofale vernietiging zou kunnen verlopen. Daarmee is volstrekt niet ontkend dat die eeuw voortreffelijke dingen heeft opgeleverd, die kostbaar nieuw cultuurgoed vormen voor nu en voor later. Toch kan de beklemmende vraag niet uitblijven: zal aan het einde van zoveel verschrikkingen deze geschonden en verminkte wereld aanstonds gereed staan voor een nieuwe opbloei van echte en edele beschaving?

De hier volgende bladzijden zullen de conclusie inhouden dat de voorwaarden voor een spoedige herleving van dien aard voorlopig slechts in zeer geringe mate vervuld zullen zijn dat dus de kansen op herstel der beschaving angstwekkend klein schijnen. Desondanks moet het laatste woord zijn: de hoop op beter en de wil tot beter laten wij niet varen. Het mensdom kan niet afzien van dat onwaardeerbaar erfgoed dat wij beschaving noemen. Het woord beschaving en zijn equivalenten liggen ons zo in de mond bestorven dat wij wel moeten wanen de betekenis van die woorden volkomen te verstaan. Toch is dit allerminst het geval. Integendeel, zodra men beproeft die betekenis te omschrijven, stuit men op een reeks van onduidelijkheden en verschillen van opvatting, en het eindoordeel zal zijn dat het begrip beschaving of cultuur niet nauwkeurig te omschrijven is en steeds on-omlijnd blijft. Een eerste taak zal daarom zijn, de terminologie van het begrip beschaving in haar opkomst en veranderingen in het oog te vatten.

Eer wij daartoe overgaan evenwel, dient een misverstand ontweken te worden. Het is mogelijk dat iemand de premisse, waarvan zo-even werd uitgegaan, volstrekt niet toegeeft. Voortschrijdend cultuurverval het kenmerk van onze tijd? zal hij zeggen: in genen dele. Ik zie het tijdperk geheel anders dan als een van verval en afbraak. Ik zie het wezen van het ganse tijdperk als een reeks van fatale, wereldschokkende conflicten van staatkundige, sociale en economische aard. Het geschiedproces, zegt hij dat wij sinds het laatste kwart van de vorige eeuw beleefd hebben, was dat van het noodwendig op elkander botsen van de grote machtscomplexen, die de voortschrijdende industrialisering van de maatschappij had voortgebracht. De vormen,

waarin zich dat proces voltrok: de omwenteling van de samenleving in Japan, in China, in Rusland, de monstergroei van Amerika, de langdurige crisisverschijnselen op economisch gebied, schier overal de onloochenbare symptomen van ontarding en ontwrichting op velerlei gebied, en ten slotte de twee grote wereldoorlogen met hun ongekende krachtontplooiing en vermogen tot vernieling, al die verschijnselen zijn bepaald geweest door een onafwendbaar lot. Ja, indien men zich op een principieel en volstrekt deterministisch standpunt stelt, volgt dit onomstotelijk, maar dan deelt ook alles wat geschiedt in die fataliteit van het gebeuren, dan zijn er geen historische coïncidenties of contingenties, d.w.z. voorvallen, die ook anders hadden kunnen verlopen, en wordt ieder historisch oordeel een beuzeling. Doch dit volstrekte determinisme is een kortzichtig en uiterst goedkoop standpunt.

De mens is doorgaans al te vaardig met het opwerpen van noodwendigheid en onvermijdelijkheid, wanneer het altijd onontwaarbaar geheel van oorzakelijkheden al te onoverzichtelijk is voor zijn beperkt verstand. Misschien zijn zodanige conclusies tot zekere hoogte niet te ontgaan ten opzichte van het economische leven en gebeuren. Reeds ten opzichte van het sociale worden het niet meer dan dooddoeners, en ten opzichte van het staatkundige worden zij louter dwaasheid. Het is een voos en onhistorisch oordeel om het feit dat de ene staat of bevolkingsgroep de andere ging bestrijden, te laten doorgaan voor een lotsbeschikking, die geen wijsheid of goedheid van mensen had kunnen keren.

De woorden *noodlot*, *destiny*, *sort*, *fatalité*, *Schicksal* zijn eigenlijk alle volkomen zinledig, niet alleen voor de christelijke gedachte, die alles wat men ermee wil uitdrukken ondergeschikt maakt aan het begrip godsbestel, maar ook voor het moderne denken in het algemeen. Alleen in een volheid van heidens godsdienstbesef, als bij de Grieken, heeft *ictioica* en *civatyx*, waarlijk zin.

Het staatkundige in het algemeen is slechts een afgeleide categorie, die eerst zin krijgt in haar betrekking op bepaalde gevallen van een historische of als historisch voorgestelde staatsorde. Er bestaat geen redelijke grond, om hetzij van de grote oorlogen dezer eeuw, hetzij van enige oorlog uit het verleden, te verklaren dat zij zo moesten komen dat de machten van deze aarde gedoemd waren met elkaar in strijd te geraken, tot verderf van henzelf en van de beschaving.

Wie het historisch kenbare ernstig onderzoekt, wie uit de feitelijkheden van het verleden tracht te verstaan hoe dit alles steeds weer zo gekomen is, zal altijd achter die gewaande noodwendigheid stuiten op personen die iets wilden en zochten te verwezenlijken, of zij nu Alexander van Macedonië heetten of Timoer Lenk of Napoleon Bonaparte, en de aspiraties, die hij als

laatste vectoren van het geschiedverloop ontwaart, zullen voor het overgrote deel gelegen blijken in de domheid en boosaardigheid van het menselijk geslacht, ook al spreekt het historieboek van genie en van tomeloze, dynamische of demonische energie, of hoe men de historische grootheid anders pleegt te interpreteren. De christelijke leer heeft het altijd geweten dat er geen menselijke impuls meer primair is dan hoogmoed en heerszucht. Laat ons de waan dat de geschiedenis van deze onze eeuw als politieke fataliteit zou zijn te verstaan, wel overlegd terzijdeschuiven en thans overgaan tot een bescheidener toeleg, nl. een eerste hoofdstuk over de termen die ons voor het verschijnsel beschaving ten dienste staan, en het begrip dat deze termen uitdrukken. Wij weten bij voorbaat dat die termen gebrekkig zullen blijken en het begrip dat daarachter ligt onvast. Abstracties ter benaming van algemene begrippen van menselijke samenleving kunnen nu eenmaal nooit de precisie hebben van het natuurwetenschappelijke denken. Ons logisch apparaat is een gebrekkig instrument. Het woord dat ons onmisbaar hulpmiddel is en waarop wij ons moeten verlaten, is altijd geneigd ons te bedriegen met een schone schijn van directe waarheid en hoe heviger het evenwicht van de tijd geschokt is, hoe groter het gevaar van woordenkraam, die voor wijsheid wil gelden. Ons betoog zal zo eenvoudig mogelijk blijven; het diepzinnige laat ik liever aan anderen over.

Eerste hoofdstuk

Terminologie van het verschijnsel beschaving

1. Het woord beschaving en zijn equivalenten civilisatie, cultuur en civiltà.

De termen, waartoe dit overzicht zich kan bepalen, zijn de woorden beschaving, cultuur en civilisatie met enkele varianten, onder welke het Italiaanse *civiltà* een zeer bijzondere plaats inneemt. Daarmee is vrijwel het gehele internationale vocabulaire voor het moderne begrip beschaving gedekt, voor zover men de talen, die het uit eigen middelen nieuw benoemd hebben, zoals het Fins, buiten beschouwing laat; wat des te eerder geoorloofd is, aangezien deze laatste toch hun termen in navolging van de West-Europese hebben gevormd.

Het Nederlands staat met zijn woord beschaving geheel afzonderlijk. Het woord is, gelijk de meeste equivalenten in de omringende talen, van zeer jonge herkomst. Het wijkt etymologisch van benamingen als civilisatie en cultuur af, in zoverre het noch het begrip civiel, noch dat van bouwen of kweken tot uitgangspunt heeft en veeleer regelrecht vertaald schijnt uit *eruditio*. Sinds lang horen wij er evenwel het verband met schaven of polijsten volstrekt niet meer in. Het begrip dat wij er in vatten, is zeer veel wijder dan dat van een ouderwets-classicistisch gedacht polijsten. Voor zover men zich mag verlaten op de voorbeelden, die het Woordenboek der Nederlandse taal geeft, begint de opkomst bij het werkwoord beschaven, in de zin van verfijnen, veredelen. Van Effen spreekt van ‘de zucht, die ik altijd tot de beschavende wetenschappen gehad heb’, wat wel ongeveer hetzelfde als *humaniora* of *bonae literae* schijnt aan te duiden.

Beschaving als substantief doet eerst tegen het eind van de achttiende eeuw zijn intrede en dan nog louter als een nomen actionis van zeer beperkte betekenis, bijv. in Wildschut: ‘dat de beschaving en verzachting van de man bevallige meisjes door de Natuur zelve is opgelegd’. Vreemd genoeg volgt als voorbeeld van *beschaving* in de betekenis *toestand van beschaafdheid* eerst een plaats uit Kneppelhout: ‘zijn gezicht, waar een edeler beschaving dan die men hier zou zoeken, haar zegel op gedrukt had’. Tussen Kneppelhout en Wolff en Deken zou stellig voor de lexicograaf nog wel meer te vinden zijn. Een volgende fase van de woordgeschiedenis is bereikt, waar men *beschaving* vindt als een historisch verschijnsel, dikwijls in één adem met *verlichting*, bijvoorbeeld uit Jacob Geel: ‘Indien ik veronderstelde dat de Griekse beschaving verloren was gegaan’, of bij Groen van Prinsterer: ‘Germaanse ruwheid

was genoodzaakt, voor Romeinse beschaving te wijken'. Vervolgens is men met Busken Huets ondertitel van zijn *Land van Rembrandt*: 'Studiën over de Noord-Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw' ineens tot het hedendaags spraakgebruik en de hedendaagse volheid van betekenis genaderd. Het zou van belang zijn te kunnen vaststellen, sedert wanneer het begrip beschaving zo volkomen is geobjectiveerd dat men het, gelijk wij thans gewoon zijn, ook in het meervoud gebruiken kan.

Veel minder eenvoudig dan de terminologische geschiedenis van ons *beschaving* dat in het Nederlands het woord *civilisatie* nog tijdig genoeg overbodig heeft gemaakt, om het in het geheel niet te laten opkomen, is de opkomst van het Franse *civilisation*, Engels *civilization*, Duits *Zivilisation*. Taalkundig beschouwd is *civilisation* een ongelukkige formatie, om niet te zeggen een monstrem. Evenals dat bij *beschaving* het geval was, gaat het werkwoord *civiliser* aan het daaruit afgeleide substantief vooraf. Reeds de Franse werkwoorden op *-iser* als groep: *indemniser*, *cotiser*, *fraterniser*, enz. zijn weinig gelukkige formaties. Zij zijn alle betrekkelijk jong, niet ouder dan de 16^e eeuw. Zij veronderstellen een Griekse grondvorm, die echter slechts in een kleine minderheid van gevallen werkelijk voorhanden is. Vandaar dat de *z* beter op haar plaats is dan de *s*, gelijk het Italiaans nog verraadt, waar al de corresponderende woorden: *eletriz~~z~~are*, enz. *zz* hebben. Uit dit reeds op zichzelf hybridische *civiliser* ontstaat nu een *civilisation* dat eigenlijk noch Latijn, noch Frans mag heten. De behoefte aan het woord moet evenwel zo sterk zijn geweest dat het niet alleen het fijne Franse taalgevoel dwong, maar ook het Engelse spraakgebruik zo goed als geheel ging beheersen en in het Duits geruime tijd volkomen gangbaar was. Hoewel de Académie Française eerst in 1835 het woord *civilisation* opnam, wordt het volgens Littré in de verbinding 'au commencement de la civilisation', dus in geheel moderne zin, reeds bij Turgot aangetroffen. Merkwaardigerwijze schijnt het dat Voltaire het woord nog niet gebruikt, terwijl toch juist hij de man is geweest die in zijn *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* als het ware het begrip cultuur concipieerde en een eerste proeve van een algemene beschavingsgeschiedenis gaf. Misschien streed de lelijke woordformatie tegen Voltaires goede smaak. Op de betekeniswaarde van het woord komen wij nog terug. Voorlopig zij alleen nog aangestipt dat de betekenis van *civilisation* thans, evenals dat met *beschaving* het geval was, die van een objectief te constateren historisch verschijnsel is geworden dat zich in de loop der tijden bij herhaling kan voordoen, zodat het woord zich geredelijk ook in het meervoud laat gebruiken: *Peuples et civilisations* meer een bekende algemene geschiedenis, die in afzonderlijke delen verschijnt. Ten opzichte van het Engelse *civilization*, terecht doorgaans met

z geschreven, brengt het woordenboek een verrassing. Het woord moet in de loop van de achttiende eeuw in het Engelse taalgebruik algemeen verbreid zijn geweest. Boswell toch noteert op zondag 23 maart 1775: 'I found him (Dr. Johnson natuurlijk) busy preparing a fourth edition of his folio Dictionary. He would not admit *civilisation*, but only *civility*. With great difference to him I thought *civilisation* from *to civilise* better in the sense opposed to barbarity than *civility*.' Boswells mening won het pleit: *civilisation* was blijkbaar reeds te ver in het spraakgebruik doorgedrongen om nog te kunnen worden geweerd. Toch had in de grond van de zaak de Doctor gelijk: *civility*, *civilitas* was voor het begrip in kwestie niet alleen een fraaiër maar ook een beter woord dat de zaak eenvoudiger en zuiverder zou hebben uitgedrukt dan het omslachtige, kwalijk gebouwde *civilisatio* (dat noch in het klassieke, noch in het middeleeuwse of neoklassieke Latijn ooit ingang vond). Bovendien bezat *civilitas* in deze oude brieven van adeldom, die Dr. Johnson zelf misschien niet eens heeft vermoed. Het Italiaans had reeds van Dante tegelijk het begrip van de beschaving in zijn verhevenste gedaante en het woord ervoor, d.w.z. het Latijnse *civilitas* in de jongere Toscaanse vorm *civiltà* meegekregen en heeft het sedertdien daarvoor behouden.

Het woord *civilis* had in het klassiek Latijn een reeks van betekenissen ontwikkeld, uitgaande van die van 'wat des staatsburgers is'. *Civilis* duidde het staatkundige in het algemeen aan, in tegenstelling tot het militaire; het betekende populair, minzaam, beleefd, voorkomend, hoffelijk, gematigd. Een regelrechte betekenis *beschaafd*, zoals wij dat verstaan, had het woord nog niet. Tot het begrip *beschaafd*, *beschaving*, naderde veeleer *urbanus*, *urbanitas*. Ook het middeleeuws Latijn kende, voor zover mij bekend, nog geen typisch beschavingsbegrip.

Dante in zijn vroege werk *Il Convivio*, het 4e traktaat, cap. 4 begint met de monumentale aanhef: 'Lo fondamento radicale della imperiale maestà, secondo il vero, è la necessità della umana civiltà che a uno fine è ordinata, cioè a vita felice.' De diepste grondslag van de keizerlijke majesteit, d.w.z. van de wereldmonarchie, waarvan Dante later in zijn *De Monarchia* de noodzakelijkheid zou trachten te bewijzen, ligt naar waarheid in de noodwendigheid van de menselijke civiliteit, die tot één doel is ingesteld, nl. tot gelukkig leven. Ziedaar dus in één woord de taal begiftigd met een term voor beschaving en tegelijk de geest verrijkt met de stoute stelling dat deze beschaving een noodzakelijkheid is dat zij algemeen menselijk moet zijn en dat zij dient tot geluk. Hoe Dante dat geluk verstaat zal later ter sprake komen. Voorlopig wordt hier, in het terminologische verband dat ons bezighoudt, alleen geconstateerd hoe hiermee het Italiaans het Latijnse *civilitas* had opgenomen

in een nieuwe, aan de Oudheid nog niet volledig bewuste betekenis. Het begrip cultuur was door Dante geschapen en benaamd op een wijze, die eens en vooral in het Italiaans dat begrip zo duidelijk en zo zuiver mogelijk vastlegde. Het Duits nam eertijds Franse woorden gewilliger op dan later het geval zou worden en zo heeft ook in het Duits *Zivilisation* lange tijd koers gehad. Nu is het sinds lang overschaduwd en om zo te zeggen gediskwalificeerd door het woord dat ons reeds op de lippen brandt: *Kultur*, cultuur.

Cultuur in de Nederlandse gedaante van het woord heeft sedert het begin van deze eeuw ons *beschaving* voor een bedenkelijk groot deel uit het spraakgebruik verdrongen. Ik herinner mij nog levendig, hoe ik in mijn eerste colleges, als privaattoecant te Amsterdam van 1903 tot 1905, het woord cultuur nog met een lichte aarzelang, met de smaak van het vreemde op de tong, gebruikte. Het klonk nog als een geleerd woord dat vormelijk aanded. Maar ik kon het niet missen en gebruikte het steeds meer, gelijk anderen met mij en het vreemde ging er spoedig af. Later heb ik weleens een zeker verschil van nuance tussen *cultuur* en *beschaving* aangenomen dat mij in veel gevallen het eerste woord deed prefereren. Het woord cultuur was algemeen Nederlands geworden, daaraan viel niet meer te tornen of te twijfelen. Nog eer ons tijdelijk van vreemde zijde *cultuur* met een *K* nog wel, tot officieel gebruik werd opgedrongen, heb ik mij weleens voorgenomen het zoveel mogelijk weer door *beschaving* te vervangen.¹ Het is echter niet vol te houden: de taal is een deel van de geest en de geest laat zich niet dwingen, noch corrigeren. Reeds het feit dat *cultuur* een adjectief *cultureel* veroorlooft (ook opgenomen in het Frans, Engels, Italiaans, enz.), en *beschaving* niet, maakt ook in het zuiverste Nederlands het woord *cultuur* onmisbaar en ik heb dan ook mijn puristisch voornemen weer opgegeven en zal in de volgende bladzijden de beide woorden cultuur en *beschaving* gebruiken, al naar het mij te pas komt.

De geschiedenis nu van de term *cultuur* ligt grotendeels op het gebied van de Hoogduitse taal en is daar zeer belangrijk.

De betekenis van het Latijnse *cultura* had zich in de Oudheid nog niet ver verwijderd van de primaire en letterlijke betekenis, waarin ook wij het nog dagelijks gebruiken, als wij spreken van de rijstcultuur, een bacillencultuur enz., d.w.z. die van verzorging, bebouwing, kweking. Vergelijkenderwijs kon deze zin ook reeds van geestelijke dingen gelden, zoals bijvoorbeeld Cicero spreekt van 'cultura animi philosophia est'. In tal van moderne talen heeft deze onmiddellijke, als men wil agrarische betekenis de overhand altijd behouden. In het Frans kan men wel spreken van 'la culture des bonne lettres, des beau

¹ Met name in mijn Nederlands *beschaving* in de zeventiende eeuw, Haarlem 1941

arts'; men vindt het woord zelfstandig gebruikt in een wending als: 'leur culture était toute livresque et scolaire',² maar *la culture* in het algemeen in de zin van het Duitse *die Kultur*, dus gelijkwaardig aan ons *beschaving*, is nauwelijks gebruikelijk; *civilisation* blijft in het Frans het woord voor beschaving. In het Engels zijn de verhoudingen weer enigszins afwijkend. Het had *culture* in de algemene betekenis van beschaving als het ware ten geschenke ontvangen door het onvolprezen, zo ook thans in zijn hoofdthese reeds lang verouderde boek van Edward B. Tylor, *Primitive Culture*, 1871. Toch is ook in het Engels *civilization* volstrekt blijven overheersen. *Culture*, meestal gebruikt voor de beschaving van een bepaald persoon, heeft er een specifieke, fijne nuance behouden; het is er nauw verwant aan het Duitse *Bildung*, al komt het ook in de algemene zin en zelfs in het meervoud wel voor.

Het kan ons bevreemden dat Grimm's *Deutsches Wörterbuch* nog in afleveringen uit de jaren 1860, resp. 1873, het woord *Kultur* noch onder *C*, noch onder *K* vermeldt. Toch was het in de betekenis van beschaving in het algemeen reeds in de achttiende eeuw in de taal doorgedrongen, getuige Adelung, die in 1782 van 'Geschichte der Cultur' spreekt, gelijk Schiller van 'die Morgenröthe der Cultur'.

Zelden is de fortuna van een woord zozeer verbonden geraakt aan één bepaald werk, als die van het Duitse *Kultur* aan Jacob Burckhardts *Die Cultur der Renaissance in Italien*. Versta dit vooral niet alsof de grote Zwitser, die ik voor mijzelf gaarne de wijste geest van de negentiende eeuw noem, in 1859 met een bestseller aan de markt kwam. Een paar jaar later waren er nog maar 250 exemplaren van het boek verkocht. Burckhardts roem is een van de zeldzame, die eigenlijk eerst na de dood van de schrijver (in 1897) hun grote vlucht nemen. Burckhardt had met zijn *Versuch*, gelijk hij het werk bescheiden betitelde, tegelijk aan het begrip Renaissance en aan het begrip Cultuur een verdieping en veredeling geschonken, die de beide woorden geschikt maakten voor een glansrijke en internationale toekomst. Het woord *cultuur* liet zich immers ongedwongen opnemen in bijna iedere taal, die ervan geëerd was. Het hield een zinrijk verband met het nauw verwante *cultus*, van dezelfde stam *colere*, kweken, bouwen. Wij zeiden echter reeds, hoe in het Frans en in het Engels *civilisation*, *civilization*, reeds te vast geworteld waren, om nog door *culture* te worden verdrongen. De Duitse taal en letteren, bij uitstek rijk en veelzijdig als zij waren, bleven vooralsnog het domein van *Kultur* als algemeen equivalent van *la civilisation*. Toen nu de Pruisische regering na 1871 met haar ietwat grof en hardhandig antiklerikalisme begon, is

² Lavissee, Histoire de France, VII p. 30; van de noblesse de robe der 17^e eeuw.

het R. Virchow geweest, die in de verkiezingscampagne van 1873 het woord *Kulturkampf* in omloop heeft gebracht. De pointe van de uitdrukking, van liberale zijde opgeworpen, was ongetwijfeld bedoeld tegen de katholieke kerk, smalend als *draagster der beschaving* betiteld, al liet zich die pointe ook andersom en tegen Bismarck keren. Hoe dit zij, de kanselier moest bakzeil halen, en de *Kulturkampf* raakte op den duur vergeten.

Inmiddels werd het gebruik van het woord *Kultur* in wetenschappelijk, journalistiek en letterkundig proza steeds frequenter. De eerste meer populaire proeven van algemene cultuurgeschiedenis na Buckles *History of Civilisation* in Engeland van 1857 zagen het licht: van Von Hellwald, Henne am Rhyn en anderen, totdat er met het begin van de groten oorlog in 1914 als het ware een terminologische storm opsteekt. Bijna plotseling geraakte er aan *Kultur* zulk een klank van Duits nationalisme verbonden dat het woord voor zeer velen buiten Duitsland een onaangename bijmaak kreeg, die aan de internationale bruikbaarheid van de term schade deed. Dan echter, ongeveer tegelijk met het einde van de oorlog in 1918, scheen op bijna dramatische wijze zich voor de term en het begrip *cultuur* een nieuwe toekomst te openen. Oswald Spengler werd eensklaps beroemd door zijn *Untergang des Abendlandes*, deel I. Hij nu verhief het probleem van de beschaving weer op een hoger peil, dan dat van nationale verbittering, en gaf aan het begrip *Kultur* een inhoud, die destijds velen als een bevrijding en als iets volstrekt nieuws aandeed. *Kultur*, aldus leerde Spengler, is het echte, levende, edele, oorspronkelijke gewas van de menselijke geest in gemeenschap, waarin zich al de hoogste krachten en rijkste vermogens van menselijke samenleving ontplooiën. In de loop der tijden zien wij dán bij het ene, dán bij het andere volk het verschijnsel cultuur verwezenlijkt. Die opeenvolgende en elkaar afwisselende culturen zijn echter alle onderhevig aan verval en ondergang, na opkomst en bloei. Zij duren hun tijd gelijk levende organismen, die hun jeugd, rijpheid, ouderdom en afsterven doorlopen.

Scherp tegenover *Kultur* stelde nu Spengler *Zivilisation*. Aan dit laatste begrip kent hij de aard toe van een eindproduct, waarin de cultuur steriel geworden, verstarde is, een toestand, waartoe overeenkomstig zijn uitgangspunt, iedere cultuur ten slotte moet geraken. Hij achtte de Westerse beschaving thans tot dat eindstadium genaderd en zag haar verstijven in ijskoude berekening van nut en voordeel, hard en dor geworden onder de bedrieglijke glans van een gemachinaliseerde technische volmaaktheid.

Het *Abendland*, meende hij, borg geen krachten van regeneratie meer; de komende cultuur zou geboren moeten worden op andere bodem, in een nieuw volk dat zijn primitieve oerkracht nog ongebruikt en ongeschonden

had bewaard. Als dat volk zag Spengler, die zijn denkbeelden reeds in 1914 te boek had gesteld, de Russen.

Er ging op een overgroot aantal lezers een ongehoorde beking uit van Spenglers pakkende betoogtrant, van zijn veelzijdige kennis, zijn inderdaad veelal nieuwe inzichten. Ook al maakte het tweede deel van het werk dat in 1922 volgde, betrekkelijk weinig indruk meer, zijn tegenstelling *Kultur* en *Zivilisation* had terstond zulk een enthousiast onthaal gevonden dat zij in Duitsland min of meer officieel werd aanvaard. In de Brockhaus-editie van 1931 wordt als een uitgemaakte zaak, zij het met een lichte restrictie, *Kultur* tegenover *Zivilisation* gesteld als *Inneres zu Ausserem, Gewordenes zu Gemachtem, Organismus zu Mechanismus*, ja zelfs *Zweck zu Mittel*.

De bewonderende bijval die Spengler aanvankelijk in ruime mate ten deel viel, heeft zeer zeker niet berust op de essentiële gedachte van zijn boek, de voorstelling van Culturen als zelfstandige mystieke grootheden, met een eigen leven begaafd dat in opeenvolging van jeugd tot ouderdom en dood verloopt. Dit denkbeeld is, voor zover mij bekend, nergens door iemand aanvaard of ook zelfs maar au-sérieux genomen. Zijn kwalificatie van de moderne mens als *Faustische Mens* heeft buiten Duitsland nauwelijks ingang gevonden. Wat echter de tegenstelling *Kultur* en *Zivilisation* betreft, die zo geredelijk werd aanvaard, zij was welbeschouwd noch zo nieuw, noch zo raak, als zij velen onder de indruk van Spenglers schitterende, stoute, verbijsterende betoog destijds geschenen heeft. Cultuur als het oorspronkelijke, het in en uit het volk in zijn onmiddellijke aanraking met de natuur gegroeide – was dat eigenlijk veel meer dan de gedachte, die Herder reeds in de achttiende eeuw gevormd had, in een nieuw gewaad? Evenzo was ook de verwachting van de komende cultuur uit de nog onbekende diepten van de Russische ziel een denkbeeld dat reeds omstreeks 1850 door de Russische Slawophilen zelf als een heilig leerstuk verkondigd was.

Ten slotte de depreciatie van de term en van het begrip civilisatie. Spengler is, bij al zijn ontzagwekkende belezenheid, zowel met de Latijnse als met de Angelsaksische geest weinig vertrouwd geweest en dit heeft het gevolg gehad dat hij de toon van de woorden *Civilisation*, *Civilization* onvoldoende heeft verstaan. Het is te begrijpen dat de Duitser het woord *Zivilisation* niet alleen als bastaardvorm uit zijn eigen *Franse tijd* weinig verheffend klinken vond.

De Duitser hoort nu eenmaal in *Zivil* allereerst datgene wat van lagere orde is dan *militair*. De hoge waarde van het Latijnse *civilitas* heeft tot Spengler niet volkomen gesproken. Al heeft *civiltà* eerst in het Italiaans de

betekenis beschaving ten volle ontwikkeld, ook in het Latijn duidde het woord toch reeds de hoogste kwaliteit van menselijk gemeenschapsleven treffend aan. Ten onrechte had Spengler in *civilisatie* tegenover *cultuur* het mindere tegenover het hogere gehoord. Civilisatie spreekt van de mens als staatsburger, als rechtsgenoot, van de mens, die zich zijn volle waarde is bewust geworden. Het spreekt van orde, wet en recht, en sluit barbarij uit.

Ons overzicht van de termen ter benaming van het verschijnsel cultuur levert, samengevat, het volgende resultaat op:

1. Het woord *beschaving*, uit de aard der zaak uitsluitend geschikt voor Nederlands gebruik, heeft de associatie met *schaven*, *polijsten*, die voor Abr. Kuiper in 1906 reden was om aan *cultuur* de voorkeur te geven, reeds lang geheel verloren. Juist daardoor is het bruikbaar gebleven, om het moderne, wijde cultuurbegrip in zijn volle betekenis uit te drukken.
2. Het woord *cultuur* heeft in zijn grondbetekenis van verbouwen, kweken, verzorgen, een element van rijke zin dat *beschaving* mist. In het Engels en het Frans heeft *culture* een specifieke, beperkte betekenis verworven. In het Duits is *Kultur* de algemene term bij uitnemendheid geworden. De scherpe tegenstelling, die Spengler maakte tussen *Kultur* en *Zivilisation*, berust op een gebrekkig verstaan van deze laatste term en is dus te verwerpen.
3. *Civilisatie* is, taalkundig beschouwd, een hoogst onbevallige woordformatie. Het is te betreuren dat het Latijnse *civilitas* dat reeds op de rand stond van een volledige uitdrukking van het beschavingsbegrip, niet als zodanig in de West-Europese talen is doorgedrongen, gelijk Samuel Johnson het nog wilde, behalve, dankzij Dante, in het Italiaans. *Civilitas* of *civiltà* drukt een van de meest essentiële elementen van het cultuurbegrip, d.w.z. het bewustzijn van volwaardig staatsburgerschap, zo zuiver uit dat het als de gelukkigste van al de algemene termen voor het verschijnsel cultuur mag gelden.

2. Aard van het begrip beschaving en van het verschijnsel zelf

Terstond bij de vraag naar de termen sluit zich nu die naar de aard van het begrip zelf aan. Wat is beschaving? Welke gegevens moeten aanwezig zijn om het verschijnsel cultuur op te leveren? Hoe is cultuur te omschrijven, te bepalen? Wij spreken zo veel (ja veel te veel) van cultuur dat wij ons er zelden rekenschap van geven hoe moeilijk het is nauwkeurig te zeggen wat wij eronder verstaan, of op te sommen welke elementen tezamen het verschijnsel beschaving uitmaken. Wij zijn doorgaans min of meer de dupe van de beslistheid waarmee ons Burckhardt de trias staat, religie en cultuur als het geheel van de gemeenschapspotenties voor ogen heeft gesteld, die in hun onderlinge wisselwerking de geschiedenis beheersen en bepalen. De *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, die Burckhardt op dat schema heeft opgebouwd, zijn, gelijk men zich herinneren zal, eerst na zijn dood uitgegeven, in 1905, en door de bewerker van die titel voorzien. Het waren tevoren slechts de aantekeningen voor een college dat Burckhardt het eerst in 1868, en nog eens in 1871, te Bazel gegeven heeft. Nu vormen zij sinds bijna een halve eeuw een van de vruchtbaarste geschriften die de moderne historische wetenschap ons geschonken heeft. Is echter de trits, zoals Burckhardt haar heeft gesteld, werkelijk zo sluitend en zo volledig, als de grote Zwitser haar heeft gezien? Vormen staat, godsdienst en cultuur inderdaad tezamen de drie componenten, die in hun wisselwerking de historische werkelijkheid uitmaken, en zo ja, zijn de drie termen van de reeks onderling gelijkwaardig? Enige twijfel laat zich niet weerhouden. De termen staat en godsdienst geven zeer zeker twee welbepaalde grootheden weer, die wij terstond herkennen overal waar wij ze aantreffen. Cultuur daarentegen blijft steeds een in hoge mate zwevende voorstelling. Ook Burckhardt deed geen poging, door een nauwkeurige omschrijving scherp te onderscheiden, wat hij in het algemeen onder cultuur wilde verstaan. Dat in Burckhardts cultuurvoorstelling de esthetische zijde van de beschaving op de voorgrond staat, zal niemand verbazen. Opmerkelijk is dat hij de economisch-sociale kant van de beschaving bijna geheel buiten beschouwing laat. Trouwens, wie beproeft het beeld dat hij van een bepaalde beschaving heeft, te detailleren, zal steeds weer bevinden dat ook voor hem enkel een harmonisch verband van geestelijke waarden het essentiële van cultuur uitmaakt. Dat een hoge graad van wetenschappelijke en technologische volmaaktheid geen cultuur waarborgt, weten wij maar al te goed. Onmisbaar echter zijn daartoe een hechte rechtsorde, een zedenwet en een norm van menselijkheid als grondslagen van de gemeenschap, die de drager van de beschaving is. Daarnaast zal zich onze

voorstelling cultuur bovenal verbinden aan verworvenheden op esthetisch gebied, aan voortbrengselen van kunst en letteren. Zo verwerpelijk als ons het denkbeeld scheen dat Spengler waagde te proclameren, door de culturen op te vatten en te beschrijven als mythische grootheden, die een eigen leven leiden, zo ernstig blijft de vraag, wat dan wèl de graad van werkelijkheid is, die aan het begrip cultuur toekomt.

Is een cultuur, bijvoorbeeld de Griekse, in dezelfde zin en even volmondig een verschijnsel te noemen als bijvoorbeeld de Staat Athene of de cultus van Apollo? Kennelijk niet. Hoezeer ook onze voorstelling Griekse cultuur mag zijn opgebouwd uit bonte beelden van allerlei concrete dingen: uit het gezicht op bouwwerken en sculptuur, uit de klank van versregels in ons geheugen, uit namen van figuren van de Ilias of van het drama, kortom uit levende en zichtbare of hoorbare details, de voorstelling van die cultuur als geheel blijft onvast en on-omlijnd. Al representeert het verschijnsel cultuur voor ons een historische werkelijkheid, die eenmaal heeft bestaan of zelfs nog bestaat, het kan niet worden verstaan als een entiteit. Cultuur is en blijft een abstractie, een kwalificatie door ons gegeven van een historische samenhang. Ook met het woord idee treffen wij haar wezen niet: idee veronderstelt een enkelvoudig beeld van onze geest, iets wat de gedachte in één blik kan vatten. De behoefte om een beschaving, welke dan ook, te objectiveren, haar als een wezenlijk iets, een historisch geheel te zien, laat ons niet los, maar zij blijft door de begrensdheid van ons denkvermogen en uitdrukkingsvermogen steeds onbevredigd.